

---

## **Annex**

### **II Concurs de Joves Sociòlegs**

**1r. premi.** El repartiment del treball domèstic a la vellesa: Per un nou model d'anàlisi de les relacions entre la producció i la reproducció socials

**Accèssit.** Les ETT: la institucionalització de la precarietat



---

# **El repartiment del treball domèstic a la vellesa: Per un nou model d'anàlisi de les relacions entre la producció i la reproducció socials \***

**Miquel Àngel Alegre**

**Isaac González**

**Diego Herrera**

Universitat Autònoma de Barcelona

---

**Resumen:** En las líneas que siguen se presenta un nuevo modelo teórico para el análisis del sentido y la interrelación de las esferas del trabajo productivo y reproductivo, a las que nosotros propondremos denominar esferas del trabajo mercantilizado y del trabajo doméstico no mercantilizado, respectivamente. Esta nueva concepción supone una nueva vuelta de tuerca en la todavía joven trayectoria de estudios sobre las relaciones entre la producción y la reproducción (desde C. Delphy hasta E. Mingione, pasando por las autoras del Grupo de Cambridge o del GEDISST), a la vez que trata de reelaborar algunos de sus puntos más débiles fundamentalmente ponderando al alcance tanto material como

---

\* Aquest article resumeix la proposta d'investigació *El repartiment del treball domèstic a la vellesa: La fal·làcia del contracte sexual*, guanyadora del 1r. premi del II Concurs de Joves Sociòlegs organitzat per l'Associació Catalana de Sociologia.

simbólico de la moderna reducción de la vida económica (y del trabajo) al mercado (y al empleo). Asimismo, y en la medida en que pretende ser una alternativa abierta a dilucidación empírica, dicha construcción analítica será puesta a prueba en relación al planteamiento de un objeto de estudio concreto : la reformulación del 'contrato sexual' que tiene lugar en aquellas parejas de la tercera edad en que el marido ha concluido su ciclo laboral (momento de la jubilación). Ciertamente el análisis de las repercusiones de la finalización del proyecto central de vida del hasta entonces *breadwinner* y de su recontextualización en el ámbito de la reproducción puede resultar tremendamente útil a la hora de hacer emerger el conflicto de racionalidades existente entre lógicas laborales desiguales y sexualmente adscritas.

---

**Abstract :** *The project introduces a new theoretical model which analyses the relation and meaning of the areas of the productive and reproductive labour. We suggest that this should be called areas of paid labour and unpaid house work. This new concept implies a new turn in the trajectory of studies dealing with relations between production and reproduction (from C. Delphy to E. Mingione, including the authors from de Cambridge Group or from the GEDISST). The project also tries to review some of its weakest points, namely stressing both the material and symbolic range of the modern reduction of economic life (and labour) to market forces (and to employment).*

*At the same time, this analytical construction will be tested against a specific object of study : the reformulation of the "sexual contract" by those elderly couples when the husband has reached retirement age. Clearly the analysis of the completion of the main goal of his life as the breadwinner and its contextualization in the sphere of reproduction can be extremely useful when it comes to bring to the surface the conflicting rationalities existing in the sexual division of work.*

## 1. Introducció a l'objecte d'estudi

La vellesa és objecte d'una de les paradoxes més xocants de les societats capitalistes occidentals. Mentre que el nombre i la proporció demogràfica de la gent que aconsegueix viure fins més enllà dels 65 anys augmenta progressivament i ràpida, cada cop és menor l'atenció que rep l'anomenada tercera edat (exceptuant, és clar, l'assistencialisme estatal), estigmatitzada per un imaginari col·lectiu i unes pràctiques socials que tendeixen a apartar-la de la dinàmica social.

Qui, a nivell subjectiu, pot patir la situació de manera més dra-

---

màtica i rupturista és, tal vegada, l'home, que a partir que es jubila deixa de formar part del món productiu/mercantilitzat i, en conseqüència, dels *topos* més transcendents de la vida pública. En el cas de les parelles heterosexuales, aquesta situació novedosa de marginalitat masculina i de proximitat simbòlica, espacial i temporal, vers la dona amb qui ha compartit un projecte de vida comú (encapçalat i dirigit pel marit-cap de família-treballador prioritari a l'àmbit productiu/mercantilitzat) per força ha de produir canvis en la percepció personal i les relacions intersubjectives i/o distribució de les tasques domèstiques dins de la institució matrimonial.

El nostre objecte d'estudi s'orienta precisament cap a la captació del sentit i l'abast dels canvis i de les probables emergències del treball domèstic que poden donar-se en la situació concreta però cada vegada més estesa dels matrimonis en els quals el marit es jubila. Malgrat que no podem oblidar l'existència, en petitíssimes proporcions (donades les característiques sociopolítiques de la història recent de l'Estat espanyol), de casos en què també es jubila la dona que practicava *dobla presència*, considerem que l'objecte d'estudi té interès en ell mateix, tant per l'elevat nombre de gent que viu aquesta), com pel fet que els coneixements que en sorgeixin poden tenir un potencial teòric que supera les fronteres de l'objecte concret que abordem. Problemàtica; malgrat el poc tractament acadèmic que rep per part de les ciències socials

En aquest sentit, l'especificitat del moment del cicle vital que ens proposem analitzar pot ajudar a visualitzar el propi treball domèstic, qüestió d'una gran complexitat acadèmica tant per la seva mateixa imperceptibilitat (fins i tot per a aquells subjectes que el duen a terme), com per l'escassetat de referents teòrics vàlids en l'estudi d'aquest tipus de treball, amb una lògica de funcionament pròpia (que no independent de la resta de tipificacions de les activitats humanes). El fet que els personatges implicats visquin un moment de trencament amb una inèrcia de quotidianitat vital autoevident en la qual estaven immersos des de feia dècades, i la consegüent necessitat d'una renegociació (o imposició) implícita o explícita del mal anomenat "contracte sexual" del matrimoni, pot donar importants pistes sobre l'estructuració fàctica del treball domèstic-reproductiu tant abans com després de la dita "renegociació".

En segon lloc, la inflexió vital de la situació referida pot ajudar-nos a corroborar la tesi, presa de l'autora Pateman, sobre la falsedat de la noció de contracte matrimonial paritari, en allò que fa referència a la interpretació sobre què significa el matrimoni en termes de pactes i negociacions, ja siguin consensuats o conflictius.

A través d'aquesta proposta d'estudi pretenem validar un model propi de comprensió del sentit i la interrelació dels àmbits del treball productiu i reproductiu, que nosaltres anomenem treball mercantilitzat i treball domèstic no mercantilitzat respectivament, i que pretén ser una alternativa empíricament factible i conceptualment rigorosa a d'altres concepcions de les quals, com expliquem en el marc teòric, és deutora. El nou paper que jugui l'home, actor del món productiu/mercantilitzat per excel·lència, dins de l'àmbit domèstic ens farà copsar la importància de certes dimensions de la percepció de l'imaginari masculí, l'hegemònic, respecte de les diferents tasques domèstiques. De manera que ens explicarà en part la posició estructural d'aquestes feines, més o menys marginades i devaluades (més o menys allunyades del treball "legítim", que és el treball-mercaderia, i dels seus referents simbòlics), i per tant amb potencialitats i problemàtiques diverses, així com històricament canviants.

## **2. Aproximació teòrica al treball domèstic: relacions entre producció i la reproducció social.**

Els conceptes *producció* i *reproducció*, de treball productiu i reproductiu, han tingut la virtut epistemològica i política de fer visible, almenys en certs àmbits de reflexió social i sociològica, la rellevància del paper de les dones i de les activitats relacionades amb el seu gènere, històricament construït, en la constitució de tot sistema social. La capacitat que se'n deriva per a la creació de cossos teòrics transgressors de la violència simbòlica androcèntrica que caracteritza la percepció de la realitat *taken for granted* dominant a occident, refermada per l'aval científic de disciplines com la biologia o l'economia, pot fer que resulti frívola la reconceptualització de les nocions de producció i reproducció que, malgrat tot, creiem convenient realitzar. En les raons del sorgiment acadèmic d'aital dicotomia conceptual s'hi troben tant la font de la seva vàlua política i científica com les limitacions que hem d'esforçar-nos per superar; la seva ambigüitat teòrica i inoperativitat científica, reflectida en la divergència semàntica, en els usos i les dificultats metodològiques que molts autors i autores hi troben.

### **2.1. La reducció del treball al treball-mercaderia**

La possibilitat de superar percepcions reduccionistes, mercantilitistes o, encara més, industrialistes-tayloristes, dominants tant en

l'imaginari economicistacientíficista hegemònic com en els universos simbòlics més quotidians, sobre allò que és el treball té molt a veure amb l'assumpció discursiva de la centralitat de la qüestió de la reproducció social en certs corrents minoritaris de les ciències socials. Paradoxalment, el propi concepte de reproducció social emergeix secundàriament de la reflexió, instigada a partir de la dècada dels 60 pels creixents moviments feministes, sobre les traves que les dones es troben per integrar-se en el mercat laboral, o sigui, de la rebel·lió teòrica i política que inspira la discriminació a causa del gènere en l'àmbit de la producció, del treball "legítim".

Segons el *Diccionario de la Lengua Española*, "*trabajar es ocuparse en cualquier ejercicio, obra o ministerio*" (primera accepció), o "*solicitar, procurar o intentar alguna cosa con eficacia, actividad y cuidado*", essent el treball "*el esfuerzo humano aplicado a la producción de riqueza*" (usat en contraposició al capital) (cinquena accepció). Així mateix, la *Enciclopedia Internacional de las Ciencias Sociales* defineix els treballadors (i treballadores) com "*las personas que producen o transforman bienes o prestan servicios, para su propio consumo o el de otros*".

Tot i que en aquests usos el significat dels conceptes de treball i treballadors/es no queda pas restringit a la idea de la producció capitalista o monetaritzada, a la literatura política i socioeconòmica actual, és molt freqüent (encara) la utilització d'aquests termes en un marc conceptual molt restringit, exclusiu de les activitats plenament mercantilitzades o assalariades. Aquelles persones que no participen directament en la producció de mercaderies (generalment dones) només reben conceptualitzacions vicàries, a través d'una ordenació simbòlica que les confina en un estatut teòric d' "alienitat". Per què aquesta exclusió? La resposta, segons Ma. Ángeles Durán, s'ha de cercar en la història social recent i en les pugnes entre el capital i la resta de factors productius, les quals han configurat una cultura que inclou les seves pròpies *normes* i el seu propi *lèxic* i, en què el dret sindical, el dret al treball i l'economia del treball són les seves manifestacions més destacades (DURAN, 1991).

Com que es tracta d'una mediació entre forces en oposició però sotmeses a la mateixa *lògica de la producció de mercaderies*, la resta de treball, especialment el *treball reproductiu*, ha romàs fora de la seva atenció. Les lluites respecte al repartiment dels beneficis han estat tan profundes que la cultura política és en gran mesura una cultura del treball enfront del capital. La pressió del diner sobre el conjunt de la societat és tan forta que ha transformat tot el que toca, incloses les paraules *treball-esforç*, *treball-utilitat*, *treball-benestar* o *treball-necessitat*, que són conceptes irrellevants en comparació amb el treball convertit en mercaderia:

*En el espejo de la realidad construido por los libros, los informes y las estadísticas sobre el trabajo, el — trabajo/mercancía — que es una parte—, sustituye al trabajo global — que es el todo—, sin que la sustitución sea apenas protestada o siquiera percibida. Poco han tardado en recibir nombre los excluidos del acceso al trabajo/mercancía: no son reconocidos habitualmente como “trabajadores”, pero sí bajo las rúbricas de “inactivos”, “dependientes” e “improductivos”<sup>1</sup> (DURAN, 1991:9).*

Ara bé, explicar la restricció semàntica del concepte de treball com a resultat de les pugnes entre els propietaris (i propietàries?) dels mitjans de producció i aquells/es que només posseeixen la seva pròpia força de treball obvia l'element de fons que permeté l'aparició d'aquest conflicte de classe i la seva centralitat política i econòmica: la naturalització de la pròpia *lògica de la producció de mercaderies*. No només el treball és concebut en un sentit restringit, sinó que també ho és l'economia. Des del moment del naixement de la ciència econòmica, l'economia és interpretada a partir de la seva manifestació parcial i històrica més recent, el mercat, i no en el sentit marxista d'*infraestructura*, és a dir, com el conjunt de processos i activitats humanes individuals i col·lectives adreçades a garantir la supervivència material de l'espècie i, alhora, a satisfer-ne les necessitats (històricament produïdes dins de la dinàmica de satisfacció, reproducció i superació de necessitats anteriors). Així, el mercat i les lleis per les quals es regeix passen a ser l'únic plantejament racionalment plausible sobre l'organització de les relacions humanes que garanteixen la supervivència material de les societats. De fet, els conceptes de treball i economia, malgrat les definicions abstractes que se'n puguin fer, ja neixen amb el biaix mercantilista que

---

<sup>1</sup> En aquests termes s'expressa també Pierre Bourdieu en el seu llibre *¿Qué significa hablar? Economía de los intercambios lingüísticos* quan defineix, d'una banda, la llengua en tant que instrument d'acció i de poder i quan exorcitza, de l'altra, aquells actes de *màgia social* basats en paraules gens innocents que produeixen el reconeixement de les autoritats legítimes en afavorir el desconeixement de l'arbitrarietat en què aquestes se sustenten. Parafrasejant a Bourdieu diríem que les dones, clarament subordinades dins les estructures jeràrquiques de les esferes productiva i reproductiva, no podran constituir-se com a grup per mobilitzar les seves energies potencials si no són capaces de qüestionar, juntament amb els homes, les categories de percepció de l'ordre social existent, ja que aquestes categories, en ser produïdes *per i per a* aquest ordre, els imposen el seu reconeixement i, en conseqüència, la submissió. En això consisteix la *violència simbòlica* (BOURDIEU, 1985).

---



intentem denunciar. Polanyi fou qui primer i millor posà de manifest l'hegemonia naturalitzada del mercat<sup>2</sup>.

Però més enllà d'abastar l'explicació infraestructural de la societat, la lògica del mercat penetra també en la seva *superestructura* (segons terminologia marxiana). La racionalitat pròpia de l'*homo oeconomicus* regeix la interpretació científica de les relacions socials i s'imposa en l'organització simbòlica de la mateixa. Individu, propietat privada i llibertat, en el sentit ideològicament connotat amb què encara ara els sentim, són probablement els tres pilars bàsics de la inqüestionable preeminència del mercat, tant a nivell material com discursiu.

En conseqüència, la definició de les obligacions i els drets, així com la seva articulació i adscripció a la població en general i a cada grup en particular és una qüestió ideològica en què el treball directament incorporat a la producció de mercaderies és un eix central. De fet, el model implícit de *ciutadà* de les Constitucions contemporànies és un subjecte individual, autònom, independent, lliure; però no hi ha una cultura política que interpreti la posició d'aquelles persones que “no treballen”: quins són —ens preguntem— els seus drets? Si bé la ideologia en relació a l'*ocupació* està formalitzada i recollida en els textos legals, no succeeix el mateix en el cas del treball reproductiu o no mercantil, majoritàriament desenvolupat per les dones i definit ideològicament més com una obligació de les persones que l'han de proveir que no pas com un dret (la Constitució espanyola de 1978 reflecteix clarament aquesta ambigüïtat davant el treball no remunerat<sup>3</sup>).

La conceptualització tradicional del treball com a *treball-mercadèria* és, sense cap mena de dubte, una el·lipse lògica que topa frontalment amb l'experiència quotidiana de moltes dones que destinen els seus esforços diaris a un altre tipus de treball no remunerat. Curiosament, l'economia o *oikos-nomia*, en la seva encunyació aristotèlica, fou originàriament la bona administració de la llar, si bé posteriorment el seu significat va anar derivant cap el coneixe-

---

<sup>2</sup> L'artificialitat lògica de l'omnipotència del mercat es manifesta en el tractament que, a les societats occidentals, es fa de tres béns que, tot i allunyar-se conceptualment d'allò que les podria catalogar com a mercaderies (ser producte manufacturat de la força de treball humana), són tractades com a tals. Segons Polanyi, aquestes tres mercaderies fictícies són la terra, el diner, i el treball. En una societat ideològicament i material mercantilitzada, el treball només pot ser concebut en tant que mercaderia.

<sup>3</sup> Sobre aquest punt és de forçosa referència l'article de Ma. J. Izquierdo (v. Bibliografia).

ment exclusiu del mercat o de les activitats transformades en diner (DURAN, 1994). Aquesta substitució progressiva de la definició àmplia de l'economia per una altra de tan restrictiva, molt limitada, fa que l'anàlisi de les implicacions socioeconòmiques del treball (i aquí entenem el treball segons el sentit genèric propi de la tradició marxiana més filosòfica) sigui parcial i esbiaixada, fins al punt que, utilitzant una imatge que Ma. A. Durán desenvolupa àmpliament en alguns dels seus textos, les conclusions només fan referència a la part emergent de l'iceberg, ignorant que flota perquè el sosté la seva base submergida, que no es veu. En efecte, la invisibilitat de la vessant més obscura del treball, de les activitats reproductives generalment definides com a "treball domèstic" o treball de la reproducció, origina l'ocultació de la major part del treball de les dones. D'aquesta manera, un aspecte central del sistema econòmic s'ha analitzat històricament com una qüestió privada i com un problema específicament femení, acceptant com una cosa natural i immutable que els homes siguin subjectes de ple dret en un procés productiu, on les dones participen amb papers de segona fila perquè estan destinades a fer d'estrelles protagonistes del procés de reproducció social<sup>4</sup>.

De tota la reflexió sobre el concepte de treball feta fins aquí se'n dedueixen dues idees claus essencials per a la comprensió de la proposta teòrica que desenvolupem en els següents apartats. En primer lloc: la transcendència de la mercantilització o no de cert objecte o activitat social perquè sigui socialment considerada (fins i tot podríem dir socialment concebuda), tan dins del marc de la ciència econòmica com en els imaginaris col·lectius, amb evidents conseqüències en quant a jerarquització i distribució naturalitzada de les desigualtats socials (que situen les dones en la pitjor de les situacions possibles; no de feblesa estructural, sinó d'invisibilitat). En segon lloc, ens adonem que l'hegemonia de les concepcions mercantilistes-productivistes del món fa que aquesta situació d'invisibilitat de la dona es manifesti des de l'evidència de les dificultats que té per transformar la seva força de treball en treball-mercadèria, i no com a presa de consciència automàtica de la rellevància de la seva posició estructural, vital per al manteniment dels sistemes socials.

---

<sup>4</sup> En aquest sentit podríem referir-nos encara a la incoherència que suposa el fet que en aquest país una dona ha d'estar sola per mantenir la seva família si vol gaudir del reconeixement de les responsabilitats familiars. Com assenyalen Teresa Torns i Pilar Carrasquer, "Fer només de mare vol dir no tenir-en [de reconeixement]. Per tant, laboralment això vol dir que a més moltes dones en aquest país no han tingut pròrroga en el subsidi d'atur perquè en fer només de mare no tenen reconegudes les responsabilitats familiars." (TORNES, T.; CARRASQUER, P. (1987): *op. cit.*, p. 240)

La conseqüència és l'aparició conceptual de la dicotomia producció-reproducció, que en el seu afany (epistemològicament i política, legítim) de dotar d'entitat el treball no productiu, potser no té en compte que les diferències entre ambdós àmbits s'estructuren, principalment, sobre aquell aspecte al qual ens venim referint; la mercantilització o no de les activitats<sup>5</sup>.

## **2.2. L'esfera de la producció i de la reproducció social**

En el present apartat fem un repàs de diferents punts de vista que diferents autores i autors han pres sobre l'abast semàntic i les interrelacions entre els àmbits productiu i reproductiu, per tal de trobar-ne els espais comuns i les divergències, com a pas previ a una aproximació pròpia que ens resulti teòricament satisfactòria i empíricament útil. Com a punt de partida, hem cregut oportú exposar les definicions estàndards dels dos conceptes que ens ocupen. Per *producció* s'entén el "conjunt d'activitats humanes acomplertes mitjançant la utilització de recursos naturals i mitjans de producció per tal d'obtenir béns i serveis que satisfacin les necessitats humanes" (Diccionari antropològic de la Fundació de Barcelona). La reproducció és, segons la conceptualització dels antropòlegs Harris, Edholm i Young (BENERIA, 1981), el conjunt d'activitats humanes orientades cap a la procreació biològica, que consisteix principalment en la criança de la descendència; la cura de la força de treball present i futura, que inclou el seu manteniment quotidià i l'assignació de rols als seus membres; i la reproducció social dels patrons pel manteniment d'un cert sistema social (transmissió d'uns imaginaris i d'allò que Bourdieu anomena els *habitus*). Ambdues categories són concebudes, i així ho reflecteixen les definicions, com dos conjunts d'activitats humanes o, encara més, com les dues esferes en què es pot ubicar la seva pràctica totalitat<sup>6</sup>.

L'enfocament de l'*autonomia absoluta*, que desenvolupà l'escola institucionalista de l'economia neoclàssica, planteja la conveniència d'aproximar-se a l'estudi del procés econòmic productiu i del treball de la reproducció que es desplega en el si dels sistemes familiars com si ambdues realitats fossin del tot independents i llurs

---

<sup>5</sup> Ens remetem a la primera nota a peu de pàgina per assenyalar l'existència d'un fenomen d'*histèresi* que pot mantenir una activitat mercantilitzada temporalment fora de l'imaginari productiu.

<sup>6</sup> Menció a part mereixerien les activitats en temps de lleure, que molt bé podríem conceptualitzar com a temps de la no-activitat o apropar-les, almenys parcialment, a l'àmbit reproductiu.

corresponents activitats en cap sentit convergents. Es prioritza aleshores l'anàlisi de la configuració de les "preferències" i les "necessitats" familiars (i en general de la resta de les organitzacions polítiques i socials), de l'estructura de la demanda de consum i de l'oferta de força de treball com a quelcom "donat", al marge de l'esdevenir macroeconòmic. Des del moment en què s'exclou de l'anàlisi l'estudi de la complexitat de les relacions de mútua dependència que inqüestionablement s'estableixen entre els processos productius i reproductius, aquesta perspectiva resulta, al nostre entendre, del tot insuficient a l'hora d'afrontar l'explicació dels fenòmens tractats.

La línia explicativa reduccionista/funcionalista, com l'anomenen les autores de l'Escola de Cambridge, considera un sistema de relacions entre l'esfera de la producció i la de la reproducció. Els processos reproductius s'articulen dins l'esfera familiar en tant que *outputs* derivats de les exigències de la producció mercantil. És a dir, la reproducció està supeditada a la centralitat de l'àmbit productiu, al qual s'ajusta funcionalment. Dins d'aquesta perspectiva s'hi podrien incloure des dels plantejaments de la Nova Economia de la Família (en base als quals aquest ajustament es produiria segons criteris estratègics de maximització del rendiment del "projecte familiar comú") fins a les propostes analítiques del marxisme més mecanicista (les quals atribueixen a la lògica del capital la magnificència per determinar en tot moment la configuració de les pràctiques reproductives). La unidireccionalitat d'aquest tipus de teoritzacions resulta, a totes llums, "im-pertinent".

Arran de la crítica a aquests enfocaments, Jane Humphries i Jill Rubery perceben la necessitat d'entendre les relacions entre la producció i la reproducció en termes d'*autonomia relativa*, que té en compte tant les particularitats i inèrcies pròpies de cadascun d'ells (cal tenir en compte, en aquest sentit, tots els referents simbòlics i idearis, molts cops contraposats, que sorgeixen independentment els uns dels altres) com les determinacions que s'estableixen entre ambdós camps en cada moment històric (les relacions són dialèctiques i, per tant, el condicionament, recíproc). En paraules de les pròpies autores,

*La reproducción social se transforma en respuesta a los cambios en el sistema productivo, pero la forma en que se concreta debe interpretarse en términos históricos. Ésta no viene predeterminada ni es una cómoda adaptación a los requerimientos del sistema productivo, sino que depende de la propia dinámica de la reproducción social, que en consecuencia calificaremos como relativamente autónoma.* (HUMPHRIES i RUBERY, 1994:396).

Tanmateix, l'enfocament plantejat per aquestes autores, malgrat l'encert que suposa el plantejament de l'autonomia relativa, pateix una sèrie de problemes que li resten utilitat. En primer lloc, d'acord amb Veronica Beechey, l'anàlisi que les autores realitzen al respecte de la relació que s'estableix entre la família i l'oferta de treball femenina en el món de la postguerra certament no evita connotacions economicistes, àdhuc funcionalistes. Per contra, aquesta anàlisi es concentra molt restringidament en un conjunt de vinculacions, sobretot econòmiques, entre la família i les estratègies del capital, sense tenir suficientment en compte altres factors que contribueixen a determinar l'oferta de treball femenina i que fan que la seva connexió amb l'organització de la producció en qualsevol moment sigui molt més flexible. D'altra banda, Combes i Haicault constaten que la tesi de les altres dues autores no té suficientment en compte el component sexual de la divisió del treball existent en l'àmbit productiu, alhora que menysté el fet que les relacions de classe operen també en la configuració dels processos reproductius en el sí de les llars-família. "La noción de una autonomía relativa de la familia parece basarse en la concepción de las relaciones sociales distintas en una y otra esfera y peculiares en cada una" (COMBES i HAICAULT, 1994:544). I, en qualsevol cas, tampoc entra en consideració el paper que els conflictes politicoideològics i les construccions discursives juguen, com assenyalen autors i autores com Joan W. Scott o Donzelot, en la conformació de l'espai domèstic i la *ideologia de la domesticitat* al llarg del segle XIX.

En un altre pla, els objectes-activitats socials continguts en un i altre espai, tal com ja sembla entreveure's en algun moment en el raonament de les autores precedents, són d'una importància secundària en la definició dels propis espais. P. Carrasquer, en la seva particular proposta de model d'articulació entre producció i reproducció, adverteix del "carácter histórico de los contenidos y relaciones sociales que envuelven tanto el trabajo de la producción como el de la reproducción" (CARRASQUER, 1993:20), motivat, entre d'altres coses, pels transvasaments d'activitats que constantment es produeixen entre ambdues formes de treball. És, doncs, en aquest sentit que la diferenciació que accepten D. Combes i M. Haicault ("en el seno de toda formación social coexisten una producción social de bienes (producció) y una producción social de seres humanos (reproducció)" (COMBES, 1994)) resulta excessivament simplista, ja que producció de béns i d'éssers humans són objectivament indistinguibles en tota activitat humana.

Això planteja fortes dificultats empíriques en el moment en què

ens trobem amb activitats difícils d'ubicar inequívocament dins d'un dels camps. Com diu Elda Guerra, "al comienzo de los años 70 –al menos en Italia– surge –incluso con la utilización de instrumentos de análisis del mercado muy sofisticados– una zona "gris" intermedia entre el trabajo oficial para el mercado y el trabajo que no era para el mercado. Así se demuestra (...) la práctica laboral concreta de la mujer, que a menudo se ejercía en zonas marginales del mercado de trabajo en forma de subocupaciones o de ocupaciones sumergidas; en este sentido es típico el ejemplo del trabajo a domicilio." ( GUERRA, 1988). Treball a domicili, moltes o totes les ocupacions del sector terciari, el treball informal, i en general gran part de les ocupacions femenines remunerades formen part d'aquesta *zona gris*, que ja podem veure que se situa a l'entorn de les activitats mercantilitzades dutes a terme per unes agents i en uns espais tradicionalment ubicats fora de l'imaginari del món de la producció. Davant d'això, ens trobem que el model dicotòmic producció-reproducció, o bé no engloba la totalitat de les activitats humanes, o bé no en fa una classificació mútuament exclouent, car té un seguit d'ocupacions (prou nombroses com per qüestionar el propi esquema classificatori) amb característiques d'ambdós terrenys. La idea defensada tant per Elda Guerra com per Laura Balbo sobre com la flexibilització de les condicions del mercat laboral afavoreix l'accés de la població femenina per la seva millor predisposició subjectiva, atesa la seva socialització en els valors i pràctiques pròpies del treball domèstic, no fa altra cosa que confirmar que la frontera entre els espais productiu i reproductiu són molt més laxes del que es desprèn de l'ús generalitzat d'aquests conceptes.

El problema de la manca de capacitat dualitzadora de les ocupacions humanes es fa encara més evident quan confrontem la percepció que de la relació producció-reproducció tenen Mingione i Delphy. Segons Enzo Mingione l'àmbit de la reproducció comprèn "las diversas condiciones y relaciones organizativas que permiten sobrevivir a los seres humanos en diferentes grupos y contextos. En este sentido, es sinónimo de "subsistencia" o "estrategias de supervivencia" (MINGIONE, 1993:170). Aquestes *estratègies de supervivència* inclouen, en les societats industrialitzades, la *mercantilització* del treball, que deriva en la conformació d'un àmbit productiu amb una lògica de funcionament relativament autònoma. L'autonomització de la producció orientada al mercat no ens ha de fer perdre de vista les seves arrels causals en la reproducció social, que es fan paleses dins de les unitats familiars. La força de treball es ven al mercat dins d'una estratègia familiar global de supervivèn-

cia, i un cop venuda agafa una dinàmica en un món relativament independent del familiar —el mercat—, que s'escapa del seu control físic. A més, la producció per al mercat no és la única de les existents, sinó que dins del marc de les relacions socials no mercantilitzades continuen existint altres formes de treball i de producció molt importants (agafant la definició estàndard d'aquest terme) lligades en el seu funcionament quotidià a la reproducció (el treball domèstic, la solidaritat interparental, o les transferències de l'Estat a les famílies). Per tant, tot procés social adreçat a la producció de mercaderies podria ser qualificat, en darrera instància, com estrictament reproductiu. En definitiva, Mingione planteja la mútua dependència explicativa entre producció i reproducció i, el que és més interessant, la inclusió lògica de la producció dins de l'àmbit més genèric de la reproducció (com, amb anterioritat, havia fet l'autora italiana Picchio del Mercato, de la qual va ser alumne).

Per la seva banda, l'autora francesa C. Delphy fa un plantejament radicalment diferent, però que implica també la renúncia a la percepció generalitzada sobre la relació entre l'àmbit productiu i el reproductiu. La separació clàssica entre el món de la producció, motor de la dinàmica social, i el de la reproducció, que es duu a terme en institucions (com la família) on es cobreixen les necessitats biològiques i antropològiques universals dels éssers humans, és una fal·làcia conceptual pròpia d'una visió androcèntrica de la societat. No hi ha cap diferència entre la naturalesa de les activitats dites "productives" i aquelles que es consideren "no-productives" (especialment el treball domèstic, tipificat com a reproductiu). Les relacions socials marcades per l'explotació dels propietaris dels mitjans de producció sobre aquells que només posseeixen la seva força de treball són presents també en l'àmbit domèstic. La dona es troba en una situació de submissió estructural respecte del marit, propietari de l'organització productiva que és la família. En aquest sentit, podríem aventurar que, per a Delphy, la lògica del món de la producció és present en tota activitat humana del món occidental contemporani: l'enemic principal de la dona és, doncs, l'home, com l'enemic principal del treballador és el patró.

A partir de les suggerències de les diverses autores i autors que hem repassat, les contradiccions conceptuals que hem pogut endevinar entre uns/es i altres, i l'orientació teòrica que des de bon començament hem adoptat, estem ja en condicions de fer una proposta conceptual pròpia que posteriorment haurà de ser redefinida o bé refutada en la posterior investigació empírica.

### **3. Reformulació de la relació entre producció-reproducció: Activitats Mercantilitzades versus Treball Domèstic no Mercantilitzat.**

Arribats a aquest punt, és ja necessari trobar un esquema conceptual vàlid i operatiu per a poder analitzar les desigualtats socials que, efectivament, existeixen en la pràctica d'unes ocupacions dicotomitzades. Com veiem, no és el fet de ser activitats productives o reproductives allò que crea aital dicotomia pràctica, ni tan sols és clar que sigui la percepció subjectiva generalitzada que són una o altra cosa (encara que això s'apropa molt més a la segmentació real). La clau està en el tipus de relació institucionalitzada envers l'objecte social en qüestió i, més concretament, en la mercantilització o no d'aital relació, de la qual deriva, en gran mesura, la creació simbòlica de l'objecte com a productiu o reproductiu, i el tipus de relacions intersubjectives positivament o negativa penalitzades segons com sigui catalogat l'objecte.

El món industrialitzat —i 'postindustrial'— occidental es configura a partir de la percepció del mercat com l'eix estructurador de la vida col·lectiva. Com ja s'ha dit anteriorment, Polanyi adverteix que el mite del mercat és tan fort que l'economia substantiva (allò que, en termes marxians, podríem entendre com infraestructura) sembla que només pot adoptar la forma de les relacions de mercat. Anant més enllà, la lògica del mercat arriba a ser l'única forma d'estructuració racional de tots els aspectes de la vida social. En aquest sentit és senzill comprendre el paper clau que, tant a nivell material com simbòlic, juga el fet que una relació estigui o no mercantilitzada perquè aquesta sigui socialment (ben) considerada (àmbit "productiu") o no (àmbit "reproductiu"). D'altra banda autors com Offe o Mingione adverteixen de la necessitat d'una sèrie d'espais desmercantilitzats per a l'equilibri de l'economia substantiva en les societats capitalistes, ja siguin de responsabilitat pública (Offe) o familiar (Mingione<sup>7</sup>). Aquests espais, econòmicament i simbòlica no reconeguts o no prestigiats, són els que considerem com a activitats

---

<sup>7</sup> És necessari aclarir que, el fet de mencionar els vincles no mercantilitzats que, com diu Mingione, es donen dins de la família, no fa que acceptem el seu supòsit que les relacions en aquesta institució són recíproques i amb un grau de conflictivitat i desigualtat baix o, si més no, exogen a ella. Com expliquem en el següent apartat, dins de les famílies es generen conflictes estructurals per raó de gènere, i considerem que no són conflictes catalogables com a relacions d'explotació i sumissió empresarial, com fa Delphy, sinó que, més aviat, poden conceptualitzar-se, utilitzant terminologia de Polanyi, com a relacions de redistribució, que admeten elements de cooperació i de desigualtat.



reproductives, encara que preferim recuperar, per a més exactitud, el concepte de *treball domèstic* (que no és el que es realitza a la llar, sinó el que s'estructura i organitza des de la llar-família o *house-hold*).

Com a resultat de tot plegat, plantejem nosaltres una proposta alternativa. Segons aquesta, tota ocupació, tota forma de treball (i aquí s'enten treball en el sentit més genèric possible) hauria d'ésser significativa en funció de la ubicació en un eix, en un *continuum* estructurat a l'entorn de la confrontació dels seus dos pols: *activitats mercantilitzades* i *treball domèstic no mercantilitzat*. Les posicions més properes a un i altre extrems vindrien ocupades per aquelles activitats més inserides en la lògica laboral *fordista-taylorista* i pel treball domèstic no mercantilitzable (fonamentalment la seva gestió i administració), respectivament. Entre ambdós extrems, trobaríem, aleshores, formes laborals que comparteixen característiques econòmiques i/o simbòliques pròpies de —o històricament associades a— totes dues bandes de l'eix. Exemples d'això són el treball a domicili (realitzat a les llars i per dones), les polítiques assistencials de l'estat (professionalitzades però situades fora del marc estricte del mercat), o el treball domèstic més fàcilment mercantilitzable (com ara el manteniment de la infraestructura de la llar), etc.

La línia divisòria que separa el *continuum* en dos, escindint el conjunt d'activitats mercantilitzades del d'activitats domèstiques no mercantilitzades, és històricament inestable, sensible a qüestions com la reestructuració dels sistemes del benestar (amb els consegüents processos de desestatalització), que tensiona la divisòria en direccions oposades (mercantilització vs. familiarització o comunitarització), tot i que no equivalents entre si, perquè impliquen també modificacions en els imaginaris de les zones mercantilitzada i domèstica.

Amb el que s'ah dit fins ara ja es pot advertir que el títol “domèstic” per a les activitats no-mercantilitzades queda curt a l'hora d'exposar totes les formes de treball d'aquest segment; tanmateix considerem adient no definir aquest espai en negatiu (allò no-mercantilitzat) i, en tot cas, servir-nos d'aquest concepte per destacar la centralitat de les activitats associades a l'àmbit domèstic, que en són el seu nucli dur i, en certs aspectes, irreductible. Així, en el treball domèstic, tal i com s'estructura en l'actualitat, incloem tots els aspectes que l'equip del QUIT té en consideració en referir-se al treball de la reproducció (sempre i quan facin referència a activitats no remunerades):

- Les labors destinades a mantenir la infraestructura de la llar.

- Les feines de cura dels membres de la família: adults/es, nens i nenes, i persones ancianes.
- Les activitats de mediació entre la família i els diferents serveis oferts per institucions públiques o privades.
- Les tasques derivades de la gestió de l'àmbit domèstic, que inclouen tant la responsabilitat com l'execució.
- Les activitats de representació conjugal.

Com dèiem, les diferents activitats humanes que se situen al llarg del *continuum* tampoc romanen estàtiques, sinó que fluctuen en el temps, en la mesura que canvien les característiques materials, les relacions socials i els universos simbòlics de les societats. Els factors que acaben configurant la posició de les activitats en el *continuum* varien i ponderen a l'alça o a la baixa el seu sentit explicatiu. Sense entrar aquí a fer un llistat exhaustiu d'aitals factors (que podríem considerar *dimensions epistemològiques*, les quals interseccionen amb les *dimensions operatives* concretes proposades pel QUIT i que hem fet nostres) sí que ens en podríem qüestionar:

a) Quina és la posició estructural de la persona que desenvolupa cada activitat. En aquest punt encara resulta d'ineludible referència l'obra de C. Pateman, *El contrato sexual*. Entrar en detall en l'anàlisi de les aportacions d'aquesta autora de ben segur excedeix l'abast del present escrit. Tanmateix apuntem aquí la necessitat d'aprofundir en una de les seves tesis fonamentals: l'estructuració sexuada que reclama la perdurabilitat de l'ordre social establert (del *patriarcat fraternal modern*, en termes de la pròpia autora) troba fonament en el contracte sexual. Aquest determina que una parella no pugui pactar respecte dels components "essencials" de la vida familiar-marital, que definitivament són considerats com "el deber del varón a dar manutención a su esposa y el de la esposa de servir a su marido" (PATEMAN, 1995 : 245). És justament a partir d'aquí que comencen a perfilar-se els continguts bàsics dels diferents, i desiguals, projectes de vida centrals sexualment adscrits. D'una banda, la receptivitat, l'acceptabilitat, l'amor, la sensibilitat pel regal i pel do, la capacitat per a l'entrega; de l'altra, l'aptitud per l'extroversió argumentativa, la dialèctica de l'autoidentitat, la força de l'intel·lecte, el sotmetiment racional de les passions individuals. Per tant, per ser més exactes, caldria dir que mentre la majoria dels homes converteixen la seva vida professional en un *proyecto de vida*, en una línia solitària i ascendent que termina en un desplom vertical en el moment de la jubilació obligada, les dones es veuen empeses a combinar el seu projecte personal (projecte "personal"?) amb un *proyecto comunitari*, familiar, col·lectiu. Val a dir, aleshores, que precisament

en el moment en què les dones entren en l'acte contractual marital, tot acceptant parlar un llenguatge que sistemàticament les exclou de la condició real d'individu, el pacte sexual del contracte social 'original' roman legítimament vigent alhora que socialment invisible.

Estant així les coses, i retrobant els plantejaments de W. Thompson, Pateman remarca com l'existència de matrimonis en el si dels quals l'home renuncia a exercir (o es veu obligat a abandonar) les potestats que socialment li atorga el fet d'estar en possessió del títol de cap de família no altera substancialment l'atribució de poders que institucionalment li confereix l'estructura mateixa de les relacions espòs-esposa. Àdhuc en aquest cas, la "llibertat" de la dona no deixarà de restar contingent respecte de la bona (o mala) voluntat del marit en la seva discontinua assumpció de tasques domèstiques no remunerades. Veurem com aquesta pràctica resulta significativa pel que fa al repartiment del treball domèstic en la situació aquí estudiada.

b) La forma de "temporalitat" en el desenvolupament del conjunt d'activitats sexualment adscrites. La raó que ens porta a fer de la qüestió del *temps* un dels temes de referència obligada en un treball com aquest és ben senzilla: les dones tenen una experiència del temps distinta de la dels homes, però la manera de pensar i d'organitzar la societat gira al voltant d'aquesta darrera experiència, la masculina. En aquest sentit convindria assenyalar el fet que, paral·lelament a la codificació en la nostra cultura (encara) industrial del *temps lineal, extens, diacrònic*, de la idea de *progressió* i d'*acumulació*, així com del criteri de *productivitat* com a mesura de les activitats humanes, les dones han continuant sent socialitzades i educades en una concepció temporal amb trets distints als assumits pel model imperant. Ço és una cultura en la qual regeixen el *temps cíclic, intens, sincrònic* i el *temps discontinu, no acumulable*. En efecte, i segons afirma Ma. A. Durán, "*la posición que cada uno ocupa en la estructura económica afecta al modo personal de construcción del sentido del tiempo, a su periodificación, ritmo y grado de parcelamiento*" (1986:13, la *cursiva* és seva). De manera que, malgrat compartir una mateixa datació i calendari i ser cohabitants d'una mateixa època, homes i dones experimenten de manera diferent el sentit del temps. Com assevera la pròpia autora, "*para la mayoría de las mujeres, su jornada es su vida y su vida, su jornada*" (1986:33): les responsabilitats adscrites a les dones en el seus rols de filla, mare i esposa no tenen límit temporal, no s'interrompen en la vigilància de les hores de la nit, ni tampoc durant la celebració dels dies festius, i només la vellesa les allibera del seu treball. És per aquest motiu

que L. Balbo, quan es refereix a l'experiència laboral remunerada de les dones, opta per parlar de "doble presència", no tant de "doble jornada". Per tal de visualitzar aquesta divisió sexual de les lògiques temporals, caldria, a partir d'aquí, analitzar en quina mesura, en la nova quotidianitat de l'home recentment jubilat, es generen conflictes i divisions derivats del seu procés d'assumció d'unes pràctiques domèstiques rígides, en principi, per uns ritmes i uns temps que li són totalment desconeguts.

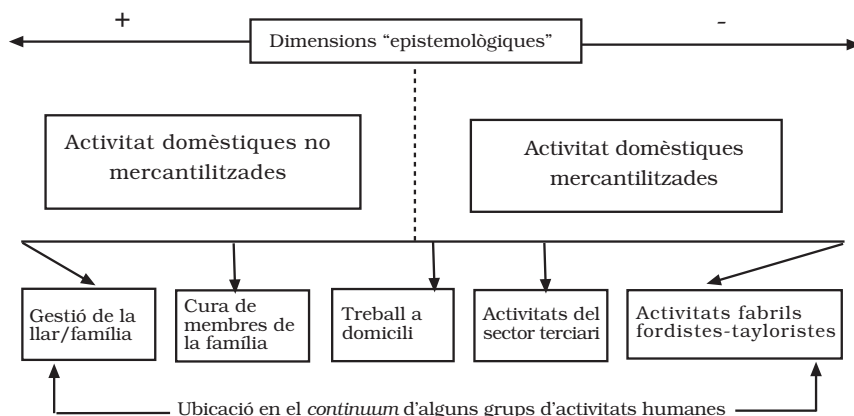
Altres dimensions epistemològiques serien :

- c) L'espai físic on es desenvolupa cada tasca.
- d) L'eficiència de mercantilitzar/desmercantilitzar cada activitat concreta i els interessos lucratiu que hi poden haver per a fer-ho.
- e) La necessitat de coneixements formals (tant pel tipus de continguts com per la disciplinització dels actors en la transmissió).
- f) L'ús de tecnologia i d'una organització del treball complexa.
- g) Com a conseqüència dels anteriors, la valoració social de cada tasca.

Sense menystenir la relativitat sociohistòrica del pes estructurador atribuïble a cadascuna de les aquí anomenades dimensions epistemològiques, conjecturem el caràcter central que en relació al nostre objecte d'estudi (en el qual les relacions interpersonals quotidianes tenen una presència bàsica) tenen l'articulació de les relacions de poder dins de la institució familiar (primera dimensió), d'una banda, i l'ordenació temporal de les activitats corresponents (segona dimensió), de l'altra. A aquestes dues qüestions ens cenyim en apartats posteriors.

La present proposta d'investigació, doncs, té com a objecte d'estudi un espai, un temps i uns personatges particulars, que, en la seva interacció dins de l'àmbit reproductiu, poden ajudar a fer visible com les anteriors dimensions (epistemològiques i operatives) van prenent cos en l'estructuració sobre el *continuum* dels diversos conjunts d'activitats humanes. És, certament, en el moment en què el repartiment de les tasques de la reproducció entra en un procés de reformulació (com el que implica la nova presència "domèstica" del fins aleshores *breadwinner* ara jubilat) quan pot emergir el conflicte obert entre els processos de mercantilització-desmercantilització i els criteris d'adscripció laboral propis de les relacions patriarcals de gènere.

A tall de conclusió presentem l'esquema gràfic del nostre model teòric bàsic:



#### **4. El treball domèstic en els matrimonis de la tercera edat**

Una vegada presentat el nostre marc de referència teòrica, és ara el moment de concretar i justificar l'interès de la nostra proposta de visualització de les dimensions epistemològiques del treball domèstic principalment considerades: la seva forma de "temporalitat" i la posició estructural de la persona en la seva relació amb les dues esferes del treball.

Tal i com ja anunciàvem en la introducció d'aquest treball, el nostre exercici pretén fer visible la *zona d'ombra* que, segons Ma. A. Durán, implica el treball de la reproducció a través del que consisteix un intent de provocació d'una realitat que ha romàs tradicionalment silenciada. Concretament, del que es tracta és d'estudiar un cicle de la vida en què les relacions de gènere i els rols assignats a homes i dones poden veure's notablement qüestionats i mostrar, així, bona part del seu potencial conflictiu: el moment de la jubilació del *breadwinner*.

Certament, el gènere i l'envelliment es troben estretament relacionats amb la vida social, de manera que cadascun d'ells tan sols pot ser íntegrament comprès en relació amb l'altre. A mesura que es fan anys, tant els contextos social, cultural, econòmic i polític que prevalen en les diferents etapes de la nostra vida, com els canvis que es produeixen en les relacions entre els gèneres influeixen indefectiblement sobre les nostres actituds i interpretacions. Malgrat tot, la tradició sociològica no ha invertit grans esforços en l'estudi de la influència combinada entre el gènere i l'envelliment. En general, però, a hores d'ara esdevé convenient aprofundir en la comprensió-expli-

cació de les imbricacions existents entre edat i gènere en el context de la distribució de poder, privilegis i benestar que s'estructura en les unitats domèstiques, i, molt particularment, en relació a l'adjudicació desigual de les càrregues reproductives. Nogensmenys, el significat social de l'edat es troba profundament marcat pel gènere: no és el mateix ser vell per a un home que per a una dona.

L'escenari hipotètic que plantegem per tal de tractar de donar compte de tot plegat gira a l'entorn d'una parella heterosexual constituïda en matrimoni, sense fills ni ascendents al seu càrrec, que es veu obligada a afrontar la jubilació d'un dels seus membres, el *breadwinner*. La nostra, és una família en la qual primen encara les relacions interpersonals característiques del model familiar patriarcal: d'una banda, el projecte central de vida de l'home rau en la seva dedicació al treball mercantilitzat, restant inalterada l'adscripció exclusiva de la muller al treball domèstic, i de l'altra, i com a conseqüència d'aquest fet, és el cap de família qui, en l'acompliment de les potestats que li atorga el seu *status* d'"individu", centralitza i lidera el "projecte familiar".

A continuació, i a tall merament il·lustratiu, indiquem algunes probables situacions d'emergència d'aquest conflicte de racionalitats sexualment adscrites.

#### **4.1. Conflictos possibles en el si d'algunes dimensions del treball domèstic no mercantilitzat**

Paradoxalment, l'estructura de dependències que s'articula respecte de la dimensió operativa del treball domèstic *gestió i responsabilitat de la llar* reserva a la dona el paper preminent en l'organització i supervisió de les diligències domèstiques. En el nostre escenari, la particularitat d'aquesta situació es tradueix en el permanent potencial conflictiu que es deriva de la convivència quotidiana d'un *home-cap de família* retirat de la seva dedicació productiva amb un *dona-mestressa de casa* abocada a suportar i controlar l'"intrusisme" d'un individu legitimitat per a imposar els criteris i objectius fonamentals de l'esdevenir quotidià de la vida familiar.

Específicament, aquest intrusisme sol deixar al descobert l'organització jeràrquica que regula la determinació de les *tasques de mediació* desplegades des de l'àmbit familiar: la dona és en aquest cas protagonista en l'execució d'aquestes tasques, àdhuc en el cas que el marit, jubilat, deixi de poder justificar la seva absència per motius laborals. En aquest mateix sentit, pot quedar qüestionada l'autonomia de la dona respecte del control i la planificació de les activitats mediàtiques del matrimoni des del moment en què l'ho-

me, en desprendre's de les seves obligacions productives, esdevé capaç de fiscalitzar més de prop l'establiment de les prioritats relatives a aquesta dimensió. Exposem tot seguit un exemple al respecte:

*El matrimoni en qüestió, després d'haver estat de compres en uns grans magatzems, adverteix que un dels productes adquirits —la llet fresca, amb data de caducitat encara no acomplerta— no es troba en condicions d'ésser consumit —la llet té un sabor agre i presenta signes d'estar passada. El marit convé que sigui la dona qui l'endemà a primera hora baixi al supermercat a presentar les queixes oportunes i a canviar el producte defectuós, per tal d'assegurar-se un esmorzar complert. La dona, acostumada a aquest tipus de diligències, assumeix aquesta escomesa tot recomanant al seu marit que la propera vegada es fixi bé en el que compra.*

No obstant, convé introduir el següent matís: quan l'espai (dimensió epistemològica c)) on es desenvolupen les tasques de mediació rep connotacions socials positives —per exemple, els bancs o les oficines de l'Administració Pública—, és més probable que sigui l'home qui a més de planificar, executi la tasca; inversament, la dona serà l'encarregada de dur a terme les mediacions en aquells espais socialment menystinguts —per exemple, reclamacions en els petits establiments d'alimentació del barri—.

Paral·lelament, aquesta intrusió també s'experimenta en termes de tensions i conflictes entre *lògiques temporals* (dimensió epistemològica b)) mútuament contradictòries. En el món del treball productiu-remunerat, s'estableix una clara i excloent dicotomia entre temps de treball i temps d'oci o lleure. Una dicotomia que de cap de les maneres és compatible amb l'estructuració de les temporalitats que s'opera en l'esfera domèstica, en què es trenca la diacronia i l'imperi de l'horari propis del procés productiu, en favor de la sincronia i la recíproca adaptació dels temps dedicats a les diferents tasques. Mentre que l'home jubilat, que tot i haver assumit amb més o menys dificultat la seva retirada del treball productiu no l'ha vist substituït per una projecció alternativa vers el treball de la reproducció<sup>8</sup>, percebrà estar en disposició d'un marge molt més ampli de temps d'oci, la dona oposarà a aquest pretès espai de lleure una concepció temporal exclusivament significada en relació a la seva responsabilitat familiar. (Val a dir que aquesta oposició es desplegarà en un o

---

<sup>8</sup> Com observen Carlsen i Larsen: "Podemos decir que, en la vejez, cuando ya hace tiempo que se perdieron aquellas funciones {productivas}, los ancianos no sólo se encuentran en una tercera edad, sino también (a pesar de que sean miembros activos de la sociedad e importantes como consumidores) en una "tercera esfera", que no es de producción ni de reproducción" (citad per ALBER i Ginn, 1996:28).

altre sentit en funció de la pertinença de les famílies en qüestió a una o altra classe social: a mesura que s'ascendeix en la jerarquia social augmenten les probabilitats que la dona pugui percebre la seva estada extraproductiva en termes d'oci, desenvolupament personal, autonomia i consum). Il·lustrem aquest aspecte centrant-nos en el cas d'un matrimoni com el que idealment hem pres en consideració (proper al model familiar patriarcal):

*El marit arriba a casa al vespre després d'haver fet la partideta de dominó al casal d'avis del barri, on va cada dia després de dinar. I porta, il·lusionat, la notícia que acaba d'inscriure tots dos en un viatge de l'IMSERSO a Penyíscola organitzat per a l'octubre, aprofitant les rebaixes de temporada baixa. La dona reacciona oposant-s'hi, no perquè se senti ofesa en no haver estat consultada, ans perquè no es veu amb cor de marxar tants dies deixant la casa sola i, per tant, desobeint les seves obligacions familiars: "Haig de regar les plantes. A més, qui s'encarregarà de donar menjar al gat i al canari? Se m'omplirà tota la casa de pols, i després no hi haurà qui la tregui. I si truca el nen perquè li faci la compra? Recorda que el teu pare no es troba gaire bé darrerament i, potser, algú se n'hauria d'ocupar".*

Relacionat també amb aquesta dimensió epistemològica, podem fer esment de les tensions que genera el fet que la distribució de les activitats domèstiques entre homes i dones tingui lloc en funció de l'estructuració de les temporalitats (rigidesa vs. flexibilitat, quotidianitat vs. esdeveniment, intensivitat vs. extensivitat) que demana l'execució de les diferents tasques. Tenint present la linealitat i diacronia que caracteritza la lògica temporal del treball productiu en oposició a la circularitat i sincronia que domina l'experiència temporal del treball de la reproducció, i d'acord amb el que conclou P. Carrasquer, és d'esperar que l'home "ajudi" a la realització de les tasques domèstiques en aquells casos en què aquesta pugui ser considerada en tant que prolongació de la concepció temporal productiva (activitats flexibles, esporàdiques i intensives). Mentre, les dones continuaran hegemonitzant l'execució del nucli dur del treball domèstic (sobretot aquelles activitats més rígides, quotidianes i extensives en temps). Cal puntualitzar, però, que la validesa d'aquest esquema pot veure's trastocada des del moment en el qual l'home, retirat del procés productiu, pot no oferir resistència a l'assumpció de tasques que, no essent extensives en el temps, presenten clarament trets de quotidianitat (els quals al seu torn poden fer la funció de prolongar la inèrcia de la regularitat pròpia dels ritmes productius). És el cas de la compra del pa al matí, o el de baixar les escombraries a la nit.



Alguns comentaris sobre la *valoració social de les tasques domèstiques* (dimensió epistemològica g). A grans trets, i en un to molt intuïtiu, tal vegada caldria anticipar que l'home jubilat, obligat a conviure amb una organització del treball domèstic gestionada per la dona, tendirà a participar-hi tot assumint l'execució d'aquelles activitats socialment connotades més en positiu (tasques relacionades amb la cura dels infants, més que no pas amb la dels vells, tasques més creatives que relatives al simple manteniment de l'infraestructura domèstica; en definitiva, tasques allunyades del tracte amb la "immediatesa de la matèria", etc.), deixant de banda aquelles que romanen silenciades i, en tot cas, subjectes a certa estigmatització derivada de la seva proximitat a referents històrics lligats a la pràctica servil. En aquest sentit cal destacar l'existència d'una hipotètica proporció inversa entre la publicitat de l'espai on es desenvolupa l'activitat domèstica i les seva significació social positiva. Un exemple:

*Atès que el pare i la mare d'en Lluïset treballen en l'àmbit productiu, cap d'ells disposa de temps per portar-lo cada matí al parvulari. Segons s'ha convingut, serà el seu avi, recentment jubilat, qui s'ocuparà d'acompanyar el nen a l'escola —de camí pot comprar el diari i el pa—, mentre la dona s'encarrega d'anar a estendre la roba i de fer l'escala.*

La reformulació conflictiva de les relacions entre els gèneres que pot plantejar-se en relació tant a les dimensions epistemològiques referents a l'estructuració de les temporalitats i a la valoració social de les activitats domèstiques, com a les dimensions operatives que donen compte de les tasques de gestió i responsabilitat familiar i de les de mediació matrimonial, pot simultàniament fer-se visible si parem atenció al *procés discursiu minusvalorador-magnificador* de les diverses activitats domèstiques que construeix l'home jubilat en viure més de prop la seva execució. En aquest aspecte, és de preveure que el marit, en cas de "col·laborar" en el treball de la reproducció, tendeixi a fer-ho, no només duent a terme aquelles activitats socialment millor significades i temporalment més intensives i flexibles i menys quotidianes, sinó a més subvalorant, àdhuc despreciant, la dificultat que entranya la seva execució.

*És el cas del marit que, de motu propio, decideix unilateralment que certs dies a la setmana s'encarregarà de fregar els plats després de dinar. I ho farà tot esplaiant-se en la següent justificació: "No sé perquè es queixen tant les dones. Al capdavant el que fan ho podria fer un nen amb els ulls tancats. Bufar i fer ampolles en comparació amb la preparació que requeria la meva feina en el taller. És la pri-*

*mera vegada que rento plats i ho faig en menys temps i millor que la meva muller". La dona indestriablement es veurà obligada a integrar en la seva organització del treball domèstic la benevolència del seu marit traduïda en la seva esporàdica aportació a les tasques de la llar.*

#### **4.2. Per una aproximació dinàmica a les relacions entre el gènere i l'edat.**

En bona mesura, la nostra proposta d'anàlisi parteix, doncs, de la consciència que no pot donar-se per descomptat que les relacions entre els gèneres en el decurs del cicle de vida siguin estàtiques, atès que les transformacions que es produeixen en la determinació de les materialitats i dels imaginaris relacionats amb l'edat i els canvis fisiològics condicionen la manera d'interpretar les funcions i les identitats assignades a cada gènere. Es fa aleshores necessari adoptar una perspectiva dinàmica per tal de donar compte tant de les diferències conceptuals entre els *diversos significats del terme "edat"*, com de la influència en les actituds dels individus respecte dels rols de gènere. Influència derivada, d'una banda, de l'experiència de certs *canvis sociohistòrics* (en l'estructura social, en els imaginaris col·lectius, en l'organització política, etc.) al llarg dels diferents moments del cicle de vida i, de l'altra, de la seva pertinença a una generació determinada.

Així, la plena comprensió de les interrelacions entre el gènere i l'edat no es pot assolir sense tenir en compte les conseqüències que els canvis socials de caire més global tenen sobre la configuració de relacions específiques entre els rols productiu i reproductiu. En concret, tal vegada fóra pertinent no perdre de vista els possibles impactes originats pel procés de *reestructuració dels sistemes de benestar*, el qual no fa sinó pressionar selectivament i de manera més o menys cojuntural vers la mercantilització-desmercantilització de certes pràctiques i usos socials. Segons concreten Arber i Ginn:

*Por ejemplo, la edad, cada vez más temprana, a la que se abandona la actividad laboral asalariada y la mejora de la salud de la población significa que las mujeres y los hombres disponen de más años de actividad que en el pasado, tanto fuera del mercado de trabajo como después de la edad a la que se tiene derecho a pensión estatal. Más importante aún: la aportación del estado, en forma de pensiones de jubilación a cargo de la seguridad social, ha hecho posible que las personas mayores vivan con independencia del salario y del respaldo financiero del cónyuge o de otros parientes, situación que carece de antecedentes históricos. No obstante, conviene tener en cuenta las tendencias de la política social y económica que amenazan*

*con invertir esta situación, en especial para las mujeres ancianas (1996:244).*

Tornem una mica enrera i centrem-nos en els *tres diferents significats* que segons Ginn i Arber poden atribuir-se al concepte edat. Certament, la consideració de la polisèmia del terme esdevé transcendental per a una autèntica comprensió sociològica del que suposa fer-se vell. I és que “no cabe duda de que la edad es una categoría social con un fundamento biológico, pero la biología nos dice poco acerca de su sentido y significación sociales” (FINCH, citat per GINN i ARBER, 1996:22). Com veiem tot seguit, en cadascun dels tres sentits —edat cronològica, edat social i edat fisiològica—, l'envelliment es troba irreversiblement marcat pel gènere (és a dir, es desenvolupa de forma diferent en les dones que en els homes).

L'edat cronològica (o de calendari) és essencialment biològica i es refereix a l'edat objectivada en anys. En aquest sentit l'envelliment comporta canvis en la posició del subjecte en l'espectre social a causa a les diverses responsabilitats i privilegis que depenen del seu transcurs. Algunes d'aquestes circumstàncies es troben legalment articulades al voltant d'institucions com la jubilació, que garanteix certs drets a l'individu alhora que imposa certes restriccions a la seva conducta. Tanmateix, les restriccions estructurals basades en l'edat cronològica difereixen entre homes i dones, per exemple pel que fa a les obligacions militars, a l'edat de consentiment sexual, a l'edat de dret al sufragi (en el passat) i, centrant-nos en la qüestió que ens ocupa, en relació a l'edat de dret a rebre una pensió de l'Estat<sup>9</sup>.

Per la seva banda, el sentit de l'edat social es refereix a les actituds i conductes adequades, a les percepcions subjectives sobre la pròpia vellesa i a l'edat atribuïda pels altres subjectes. L'envelliment social està relacionat amb les transicions que es produeixen en el curs vital, però, atès que el moment i la successió d'aitals transicions difereixen segons es tracti d'homes o dones (i d'acord amb la classe social i l'ètnia), aquest roman condicionat pel gènere. A causa de les normes culturals sobre les funcions reproductores, la vida laboral de les dones s'ajusta a un model diferent del dels homes —la cronologia femenina—. En relació amb el seu atractiu com a companyes, sovint és compartit pensar que les dones “se pasan de años”

---

<sup>9</sup> En cas que la dona hagi participat en el món laboral, les disposicions legals tendiran a afavorir que la seva jubilació es produeixi a una edat cronològica inferior a l'estipulada per als homes amb l'objectiu d'evitar la inversió de rols de gènere que comportaria una situació en què l'home jubilat conviu amb una dona laboralment ocupada. (Aquest fet mereix ser especialment considerat des del moment en què els homes, en les societats patriarcals, solen casar-se amb dones més joves.)

---

o “llegan a la fecha de caducidad” a una edat anterior a la dels homes (ARBER i GINN, 1996:25); les actituds envers les dones com a companyes es fan més negatives, mentre que en el cas dels homes l’envelliment resulta sovint “més acceptable”.

Finalment, el tercer sentit de l’edat remet al mateix procés d’envelliment fisiològic. Tot i restar en estreta relació amb l’edat cronològica, el concepte mèdic d’*edat fisiològica* no s’esgota simplement en l’expressada en anys. Efectivament, la velocitat i la distribució temporal dels canvis fisiològics varien segons la posició que ocupen els subjectes en l’estructura social, en especial la relativa al gènere i a la classe social. La mala salut o les discapacitats físiques tenen conseqüències en les relacions entre espòs i esposa (així com entre pare-mare i fills-filles adults/es) a causa de la pèrdua d’independència de la persona a qui s’ha d’atendre i a l’estrès i al cansament que l’atenció a les seves necessitats imposa a qui se n’encarregui. Considerant les diferències de gènere respecte de les discapacitats i la desigualtat numèrica entre homes i dones en l’ancianitat (força més dones que homes arriben a l’anomenada “quarta edat” i per tant entren comparativament més en contacte amb les malalties degeneratives pròpies de les edats més avançades), tant la provisió com la recepció de cures informals es troben indefectiblement creuades per la variable gènere. Mentre que una proporció important d’homes pot confiar en les atencions de les seves esposes quan ho necessitin, és molt freqüent que les dones hagin de demanar ajut als seus fills o filles adults/es i la probabilitat que hagin de recórrer a una residència és sensiblement superior a la dels homes. Per aquest motiu, l’estudi dels matrimonis en edats avançades es planteja com un camp de cultiu clau per a la visualització de certs processos reestructuradors de les relacions de poder i autoritat en el repartiment de les activitats domèstiques, des del moment en què la lluita per la pròpia supervivència pot fer de la seva realització una qüestió no estrictament sotmesa a la convencional divisió del treball per raó de sexe.

*La importancia concedida a la supervivencia y al “ir tirando” no permite grandes afirmaciones de poder doméstico basadas en el género y, en la práctica, los hombres de edad muy avanzada carecen de roles basadas en el género. (...) A veces, las mujeres casadas pueden aprovechar esta reducción del poder de los hombres para redefinir el género en la vejez. Muchas podrán disfrutar de una vida social más libre, y hacer más cosas que les apetecían y menos faenas del hogar. (...) Alternativamente, {marit i muller} pueden vivir próximos, pero independientes, con mayor libertad para las mujeres para hacer lo que deseen” (WILSON, 1996:158-9).*

---

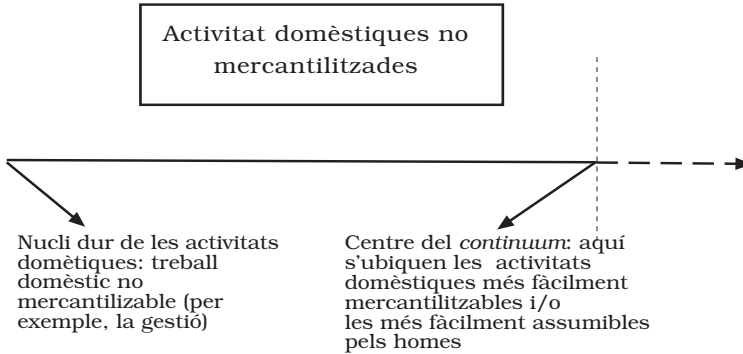
### **5. Model d'anàlisi i hipòtesis per a l'aproximació empírica: Límits i reinterpretació del marc teòric i del model treball domèstic-treball mercantilitzat**

En aquest apartat ens proposem sintetitzar, a mode d'hipòtesis concretes de treball, les idees que haurien d'orientar força una futura aproximació empírica a l'objecte d'estudi que afrontem. La visualització gràfica del resultat de la nostra reflexió teòrica pot resumir-se en el quadre que exposem a continuació:

Dimensions operatives					
Dimensions epistemològiques	Manteniment de la llar	Cura de les persones	Tasques de mediació	Gestió de l'àmbit domèstic	Representació conjugal
A. Posició estructural de les persones	-----	-----	-----	<del>-----</del>	-----
B. Forma de "temporalitat" dominant	<del>-----</del>	-----	-----	-----	-----
C. Espai on es desenvolupa l'activitat	-----	-----	<del>-----</del>	-----	-----
D. Eficiència lucrativa de la mercantilització	-----	-----	-----	-----	-----
E. Necessitat de coneixement formal	-----	-----	-----	-----	-----
F. Importància de l'element tecnològic	-----	-----	-----	-----	-----
G. Valoració social de la tasca	-----	<del>-----</del>	-----	-----	-----

La tesi central que pretén reflectir aquesta taula no és altra que la influència que tenen les dimensions epistemològiques sobre l'articulació concreta de les diferents activitats pròpies del treball domèstic, agrupades a l'entorn de les dimensions operatives proposades pel QUIT. Ha de quedar clar, doncs, que aquest entrecreuament dimensional només fa referència al segment del *continuum* del nostre model de relació treball domèstic-treball mercantilitzat que va des

de l'eix central del *continuum* fins a l'extrem del treball domèstic no mercantilitzable:



La primera cosa que observem és una deficiència del propi model que, en la seva voluntat de simplificar una realitat sempre complexa, no té en compte un fet que, malgrat tot, ja advertíem en el marc teòric: les tasques més fàcilment mercantilitzables no tenen perquè ser les més properes a l'imaginari laboral masculí. Per exemple, la cura de vells d'edats molt avançades és una tasca fàcilment mercantilitzable però que s'allunya com poques dels referents masculins sobre les activitats domèstiques "raonablement assumibles". Això en gran part és producte d'un fenomen d'histèresi provocat per la rapidesa del canvi del mercat laboral que estem vivint en les últimes dècades (terciarització, flexibilització, informalització,...) i que implica realitats materials que xoquen amb percepcions culturals pròpies d'altres temps.

Per tant, en general la nostra construcció analítica sembla explicar millor l'assumpció masculina de responsabilitats domèstiques en base a la proximitat d'aquestes respecte de l'imaginari del treball mercantilitzat, més que no pas atenent al seu substrat més estrictament material (fonamentalment descrit en funció de les dimensions epistemològiques de caràcter més objectiu o macro, és a dir, la d), la e) i la f)).

Amb tot, entenem que això no desacredita ni el nostre marc teòric ni el model analític (que, en tot cas, el que fa és desdoblar-se) en la mesura que les relacions entre l'esfera subjectiva i l'objectiva, si bé no quadren perfectament, mantenen fortes relacions de mútua implicació i, teleològicament, tendeixen cap a l'igualació en la distribució dels continguts (eliminació progressiva de la distància entre inèrcia cultural i reestructuració econòmica). Això ho il·lustra el

fet que una mateixa activitat, per exemple la cura de les persones dependents d'edat molt avançada, s'organitzi de forma molt diferent en el cas d'estar mercantilitzada o de no estar-ho.

En la taula presentada, allò que s'intenta mostrar és com les dimensions epistemològiques travessen transversalment les operatives, influint cada una en totes elles. Hem distingit en fletxes diferents les influències transversals que repercuteixen directament en el nostre objecte d'estudi (les fletxes discontinues) d'aquelles que ho fan de manera subsidiària (les fletxes continues). La investigació vol visualitzar les activitats domèstiques i desemmascarar les raons de la seva distribució diferencial (en quantitat i en continguts) per gènere, en cas que es doni. En aquest sentit, ens interessen les dimensions epistemològiques que aproximen i allunyen els universos simbòlics d'homes i dones, o sigui, aquelles que estructurin l'identitat subjectiva diferencial per raó de gènere. La resta d'influències, importantíssimes en l'organització macrosocial de les activitats humanes, ens afecten de forma molt més residual. Aquest és el raonament que ens ha portat a aprofundir el marc teòric en les dimensions a), b), i més secundàriament, en c) i g).

Juntament amb això, hem pogut percebre que hi havia una sèrie de creuaments bidimensionals que tenien major força que la resta, de forma que, curiosament, les quatre dimensions operatives considerades principals es caracteritzaven per la transcendència analítica que tenia sobre cada una d'elles una dimensió epistemològica específica.

D'aquí sorgeixen les primeres hipòtesis investigatives.

a) Les activitats de l'heterodoxa dimensió del manteniment de la llar estan fortament influïdes per les lògiques temporals a l'hora de poder ser assumides amb més o menys facilitat per l'home jubilat.

b) En canvi, allò que repercutirà de forma més característica en les activitats relacionades amb la cura dels membres de la família és la valoració social i l'estigmatització d'aitals tasques. Ens referim especialment a la contraposició entre cuidar dels néts (especialment si no implica canviar bolquers) o dels pares/mares (especialment si implica canviar bolquers).

c) En tercer lloc, les tasques de mediació estaran fortament marcades per la valoració social que l'home faci de la institució (l'espai) on cal dirigir-se (tesi de la relació proporcional inversa).

d) Finalment, i potser és aquesta la més rellevant de les hipòtesis dels creuaments especificats, en la gestió de l'àmbit domèstic és on més fortament es reflectiran les relacions de submissió de la dona envers l'home. Serà el marit qui probablement faci i desfaci sense gairebé ni consultar la seva dona, que és qui continuarà portant,

ara amb més dificultats que mai, la gestió del conjunt de tasques que tirin la família endavant.

Aquestes quatre hipòtesis poden ser sintetitzades en una:

e) Les bases fonamentals de la divisió de les responsabilitats domèstiques no canvien amb la jubilació del breadwinner, sinó que allò que probablement ens trobarem és amb una doble remodelació: d'una banda, el marit probablement participarà més activament en les tasques domèstiques, si bé encara, en quant a volum de feina, de forma marginal; de l'altra, el significat pràctic de les responsabilitats, amb el que signifiquen en quant relacions de poder desiguals dins de la parella, s'accentuarà.

f) Amb això, el que es palesa és la falsedat del mite del contracte matrimonial, ja que el moment d'inflexió vital que representa la jubilació del marit no repercuteix substancialment en una distribució més equitativa, quantitativament i qualitativa, del treball domèstic, l'únic que, en aquest context, s'ha de dur a terme. Aquesta desigualtat no pot ser plantejada ni tan sols en termes de contracte sexual perquè aquesta conceptualització implicaria semànticament un cert sentit de negociació (racionalitzada) entre les parts.

g) En contraposició a això, les limitacions fisiològiques lligades a discapacitats funcionals, que tendeixen a augmentar a mesura que envelleix la parella (l'anomenada quarta edat o vellesa avançada), produeix una relaxació de la distància entre els gèneres. La realització de tasques que abans estaven fortament relacionades amb el gènere pot fer-se més intercanviable entre homes i dones en funció dels imperatius derivats de la pròpia supervivència.

Aquests serien els eixos que vertebrarien la contrastació empírica de la nostra proposta d'investigació que, a nivell teòric, hem desenvolupat fins aquest moment. Som conscients que no hem aprofundit en l'operativització de les dimensions considerades al llarg de la nostra reflexió; tanmateix el que en aquest darrer punt ens hem proposat no ha estat res més que preparar el terreny (a base de "provocar la realitat" i veure emergir possibles situacions de conflicte en el si de les relacions de gènere) per a una propera i detallada dilucidació empírica del model teòric exposat en les primeres pàgines d'aquest escrit.

## 6. Bibliografia

AMORÓS, C. (1982): «Rasgos patriarcales del discurso filosófico: notas acerca del sexismo en filosofía», a DURÁN, Ma. A. Liberación y utopía, Madrid, Akal.



- ARBER, S.; GINN, J. (1996): Relación entre género y envejecimiento. Enfoque sociológico, Madrid, Narcea.
- BALBO, L. (1991): «Una ley para las horas futuras» a *Mientras Tanto*, nº 42, Barcelona.
- BALBO, L. (1994): «La doble presencia», a BORDERÍAS, C.; CARRASCO, C.; ALEMANY, C.: Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales, Barcelona, Icaria-Fuhem.
- BEECHEY, V. (1994): «Género y trabajo. Replanteamiento de la definición de trabajo», a BORDERÍAS, C.; CARRASCO, C.; ALEMANY, C., op.cit.
- BELLONI, Ma. A. (1995a): «Il tempo come dimensione interpretativa dei fenomeni sociali», a *Polis*, nº3, Bologna.
- BELLONI, Ma. A. (1995b): «Il tempo quotidiano in Italia. La struttura del tempo quotidiano tra normazione sociale e scelte soggettive», a *POLIS*, op. cit.
- BENERÍA, L. (1981): «Reproducción, producción y división sexual del trabajo», a *Mientras Tanto*, nº 6, Barcelona.
- BIMBI, F. (1995): «Metafore di genere tra lavoro non pagato e lavoro pagato. Il tempo nei rapporti sociali di sesso», a *Polis*, op. cit.
- BOURDIEU, P. (1985): ¿Qué significa hablar ? Economía de los intercambios lingüísticos, Madrid, Akal.
- CASAS, J.I. (1988): «Características del trabajo de la mujer: el caso español», a *Sociología del Trabajo*, nº3, Madrid.
- COMBES, D.; HAICAULT, M. (1994): «Producción y reproducción. Relaciones sociales de sexo y de clase», a BORDERÍAS, C.; CARRASCO, C.; ALEMANY, C., op.cit.
- CARRASQUER, P. (1993): El trabajo de la reproducción: diferencias y desigualdades en una actividad invisible (Memòria de Tesi doctoral).
- DELPHY, C. (1982): «El enemigo principal», a *Por un feminismo materialista*, Barcelona, De. La Sal.
- DONZELOT, J. (1978): La policía de las familias, València, Pre-textos.
- DURÁN, Ma. A. (1986): La jornada interminable, Madrid, Icaria.
- DURÁN, Ma. A. (1991): «La conceptualización del trabajo en la sociedad contemporánea», a *Economía y Sociedad*, nº13/14, Madrid.
- DURÁN, Ma. A. (1994): Las bases familiares de la familia española, Ponència presentada al I Congreso de Sociología de Castilla y León sobre Educación y Familia.
- GERSHUNY, J. (1995): «Uso del tiempo, qualità della vita e benefici di processo», a *Polis*, op.cit.
- GRAU, E. (1991): «El tiempo es un perro que muerde sobre todo a las mujeres», a *Mientras Tanto*, op.cit.
- GUERRA, E. (1988): «El trabajo de las mujeres: modelos interpretativos para comprender el presente e imaginar el futuro» a *Sociología del Trabajo*, nº3, Madrid.

- HUMPHRIES, J.; RUBERRY, J. (1994): «La autonomía de la reproducción social: su relación con el sistema de producción» a BORDERÍAS, C.; CARRASCO, C.; ALEMANY, C., op.cit.
- ISQUIERDO, Ma. J. (1995): «El dret del treball per a les dones en el marc de la Constitució de 1978» a Universitat d'Estiu de la dona 94, Barcelona, ICD.
- LEWIS, J. (1994): «Género y estudio de los sistemas de asistencia» a Arenal: Revista de historia de las mujeres, Vol. I, nº 1, Madrid.
- MINGIONE, E. (1993): Las sociedades fragmentadas, Madrid, MTSS.
- NASH, M. (1993): «Identidad cultural de género, discurso de la domesticidad y la definición del trabajo de las mujeres en la España del s.XIX», a DUBY, G.; PERROT, M.: Historia de las mujeres, Madrid, Taurus.
- PATEMAN, C. (1994): El contrato sexual, Barcelona, Antrophos.
- PCI (Partit Comunista Italià) (1991): El tiempo: las razones de una elección», a *Mientras Tanto*, op.cit.
- PENNACHI, L. (1991): «El símbolo dividido», a *Mientras Tanto*, op.cit.
- PICCIO DEL MERCATO, A. (1994): «El trabajo de reproducción, tema central en el análisis del mercado laboral», a BORDERÍAS, C.; CARRASCO, C.; ALEMANY, C., op.cit.
- POLANYI, K. (1989): *La gran transformación*, Madrid, La Piqueta.
- PRIETO, C. (1994): *Trabajadores y condiciones de trabajo*, Madrid, HOAC.
- SCOTT, J. (1993): «La mujer trabajadora en el s.XIX», a DUBY, G.; PERROT, M.: Historia de las mujeres, Op.cit.
- TORNS, T.; CARRASQUER, P. (1987): «Entorn dels conceptes de dona i treball», a AA.VV., Visió de Catalunya, Barcelona, Diputació de Barcelona.
- TORNS, T. (1995): «Mercado de trabajo y desigualdades de género» a *Cuadernos de relaciones laborales*, nº 6, Madrid.
- VILLA, P. (1990): La estructuración de los mercados de trabajo. La siderurgia y la construcción en Italia, Madrid, MTSS.
- WILSON, G. (1996): «Yo soy los ojos y ella los brazos: cambios en los roles de género en la vejez avanzada», a AARBER, S; GINN, J., op.cit.